

- мышления / С. Д. Смирнов // Мир психологии и психология в мире. – 2003. – № 3. – С. 21–31.
4. *Андреева Г. М.* Образ мира в структуре социального познания / Г. М. Андреева // Мир психологии и психология в мире. – 2003. – № 3. – С. 31–40.
  5. *Бергер П.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; пер. Е. Руткевич. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
  6. *Осорина М.* Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М. Осорина. – СПб. : Питер-Пресс, 1999. – 256 с.
  7. *Маховер К.* Проективный рисунок человека / К. Маховер. – М. : Смысл, 2000. – 154 с.
  8. *Sextoh M. E.* Alienation, dogmatism and related personality characteristics / M. E. Sextoh // Journal of Clinical Psychology. – 1983. – Vol. 39. – P. 80–86.
  9. *Хоментаускас Г. Т.* Семья глазами ребенка / Г. Т. Хоментаускас. – М. : Педагогика, 1989. – 160 с.

© Олексюк Р. В.

ИНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ НИЗЬКОГО СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ УЧНІВ СЕРЕДНЬОГО І СТАРШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Д. О. Павлін, м. Київ

Висвітлюється проблема впливу індивідуально-психологічних факторів на формування низького соціального статусу учнів середнього і старшого шкільного віку, аналізується стан її розробленості. Емпіричним шляхом визначено особливості агресивності учнів-аутсайдерів, їхньої дружелюбності та самооцінки.

Ключові слова: соціальний статус, мала соціальна група, аутсайдер.

Освещается проблема влияния индивидуально-психологических факторов на формирование низкого социального статуса учащихся среднего и старшего школьного возраста, анализируется состояние ее разработанности. Эмпирическим путем определены особенности агрессивности учащихся-аутсайдеров, их дружелюбности и самооценки.

Ключевые слова: социальный статус, малая социальная группа, аутсайдер.

The problem of individual-psychological factors' influence on the formation of secondary and high school pupils' low social status is analyzed. Features of aggression of outsider pupils, their friendliness and self-esteem were empirically determined.

Key words: social status, little social group, outsider.

Проблема. В умовах постійних змін, які відбуваються в сучасному суспільстві, у ситуації реформування освітньої галузі проблема адаптації особистості в групі виступає на перший план. Ця проблема гостро стоїть перед освітніми установами, які вимушені реагувати на зміни, оскільки працюють із підростаючим поколінням, найбільш відкритим до всього нового. За умов швидкого зростання ритму і темпу життя, що спричинює підвищення вимог до людини як члена суспільства загалом і як творчої, активної особистості зокрема, дослідження процесів групової динаміки в сучасній школі та впливу цієї динаміки на розвиток особистості набуває особливої актуальності.

Основними принципами реформування змісту сучасної шкільної освіти в Україні є гуманітаризація, диференціація та інтеграція. Їх реалізація має на меті формування творчої особистості як умови й результату повноцінного процесу навчання. Але творчість неможлива в умовах цькування дитини або ігнорування її інтересів навчальною групою, в умовах дисгармонійного розвитку групи. Тому проблема формування позиції аутсайдера – учня з низьким соціальним статусом – привертає увагу психологів, освітян. Визначивши фактори, які зумовлюють формування низького соціального статусу дітей у шкільному колективі, можна визначити способи і можливості підвищення цього статусу. Крім того, увага дослідників групової динаміки і малої групи найчастіше спрямована на проблеми лідерства, а питання формування особистості аутсайдера залишається досі не вивченим. Тому ця тематика з погляду розвитку психології малих груп є актуальною і потребує більш детального розгляду.

Мета статті: визначити характеристики особистості дитини, що впливають на формування позиції аутсайдера у шкільному колективі.

Аналіз літератури показав, що поняття відчуження тісно пов'язане з проблемою позиції аутсайдера і є інтердисциплінарною категорією, а тому вивчається різними галузями науки з різних дослідницьких позицій. У філософській думці минулого значне місце відводилося соціально-політичним, економічним, морально-психологічним аспектам проблеми відчуження (М. О. Бердяєв, Г. В. Ф. Гегель, К. Гельвецій, Т. Гоббс, І. Кант, К. Маркс, І. Г. Фіхте). В екзистенційній філософії відчуження тлумачиться як відчуження сутності людини від її соціального і морального існування. Соціологи розглядають соціальний (що перебуває поза індивідом, тобто в соціумі) аспект відчуження, але в ряді праць усе ж показано взаємозв'язки відчуження зі специфікою соціального Я (L. Replau, M. Miceli, B. Morash). У психоаналітичній науці (З. Фройд, К. Горні, Е. Фромм) під відчуженням розуміють відсторонення, прагнення індивіда виділи-

тися з-поміж інших, закритися від об'єкта спілкування, тобто відчуження тлумачать як захисний механізм особистості. У вітчизняній теоретико-експериментальній психологічній літературі відчуження визначають як складний соціально-психологічний феномен, детермінований сукупністю соціокультурних, соціально-групових, внутрішньосімейних і особистісних факторів (В. С. Мухіна, К. О. Абульханова-Славська, В. В. Абраменкова, А. В. Петровський).

Відчуження – багаторівневий і багатоплановий феномен. Цей процес відбувається в чотирьох значущих системах стосунків дитини: з батьками, учителями, однолітками, із самим собою. Наслідком відчуження є порушення соціальних і психологічних зв'язків, дисгармонія стосунків дитини зі значимими для неї людьми, що проявляється в її діяльності і спілкуванні, у внутрішніх переживаннях. Загальною підставою відчуження більшість дослідників вважають неопосередкованість, тобто невиробленість конструктивних моделей (зразків) поведінки, стосунків, що веде до нездатності будувати та підтримувати конструктивні, зрілі відносини в значимих ситуаціях та сферах життя.

На думку А. А. Сіляєвої, відчуження дитини або підлітка від групи детермінується соціальними, соціально-психологічними та індивідуально-психологічними факторами [1].

Соціальний фактор – роз'єднаність у суспільстві, викликана кризовими явищами. Цей фактор не може сьогодні не впливати на дітей, життя яких протікає в умовах соціально-економічних та політичних трансформацій, у тому числі і перебудови освітнього простору. До **соціально-психологічних** факторів відносять такі групові характеристики, як низький рівень прийняття дитини групою, недостатній рівень згуртованості групи. Порушення і викривлення у ставленні до себе об'єднуються в **індивідуально-психологічному** факторі.

Відторгнення дитини групою може виявлятися в різних формах:

- цькування (не дають спокою, ображають, насміхаються, б'ють, домагаються чогось: чинять помсту, розважаються і т. ін.);
- активне неприйняття (виникає у відповідь на ініціативу, що йде від жертви; дають зрозуміти, що він/вона ніхто, що його/її думка нічого не важить; роблять його/її цапом-відбувайлом);
- пасивне неприйняття (виявляється тільки в певних ситуаціях, наприклад, коли треба вибрати когось у команду, взяти в гру, сісти з кимось за парту, діти відмовляються: “З ним/нею не буду!”);
- ігнорування (просто не звертають уваги, не спілкуються, не помічають, забувають; нічого не мають проти, але й не цікавляться): ця форма відторгнення в дитячому колективі трапляється рідше.

Найчастіше жертвами знущань стають діти, що явно вирізняються з оточення: мають незвичайну зовнішність; тихі і слабкі, не

вміють за себе постояти; неохайно одягнені; неуспішні в навчанні; ті, якими занадто опікуються батьки або які не вміють спілкуватися. Серед психологічних особливостей жертв – як невисока самооцінка та низький рівень домагань, так і завищена самооцінка та високий рівень домагань [2].

Для вивчення індивідуально-психологічної складової формування низького статусу дитини в групі було проведено емпіричне дослідження. *Об'єкт* дослідження: фактори формування низького соціального статусу дитини в навчальній групі. *Предмет* дослідження: особистісні чинники, які впливають на формування низького соціального статусу учнів.

Ми виходили з гіпотези, що на формування низького соціального статусу учнів впливає низка факторів, зокрема:

- особистісні характеристики: низька самооцінка, агресивність тощо;
- сімейні обставини: дисгармонійні стосунки в родині, що призводить до формування несприятливих моделей поведінки дітей;
- атмосфера у класі: неприйняття класом підлітка, низький рівень згуртованості колективу;
- вплив учителя: виокремлення учня з низьким соціальним статусом як “улюбленця” або, навпаки, як “поганця”, що викликає відповідну реакцію в дитячому колективі;
- ситуативне зниження соціального статусу: можливість збігу в часі соціометричного дослідження і короткотривалого конфлікту в класі, через що соціометричний статус деяких учнів дещо знизився порівняно із звичними обставинами.

У нашому дослідженні ми зосередилися на вивченні особистісних характеристик, що впливають на формування низького соціального статусу дитини у навчальній групі. Дослідження проводилося на базі загальноосвітньої середньої школи № 25 м. Києва. Вибірку склали дві групи: експериментальна і група порівняння. До експериментальної групи увійшли 33 учні 5–10-х класів віком від 10 до 16 років, які мають низький соціальний статус у класі. Таких учнів було виділено за допомогою соціометричного дослідження. Серед них 17 дівчат і 16 хлопців:

- 5-ті класи: 5 учнів (3 дівчинки, 2 хлопці);
- 6-ті класи: 9 учнів (3 дівчинки, 6 хлопців);
- 7-мі класи: 2 учні (1 дівчинка, 1 хлопець);
- 8-мі класи: 8 учнів (5 дівчаток, 3 хлопці);
- 9-ті класи: 3 учні (1 дівчинка, 2 хлопці);
- 10-ті класи: 5 учнів (2 дівчинки, 3 хлопці).

Група порівняння складалася з 34 учнів, що мають високий статус у своїх класах. Серед них 19 дівчат і 15 хлопців.

У ході дослідження ми використовували такі методики:

1) дослідження комунікативних-характерологічних тенденцій Т. Лірі [3];

2) встановлення інтегральних форм комунікативної агресивності за В. В. Бойком [4];

3) методика Т. В. Дембо – С. Я. Рубінштейн [5], відповідно до якої респондентові надавалася можливість визначити свій стан за обраною для самооцінки шкалою з урахуванням низки нюансів, що відображають ступінь вираженості того чи того особистісного показника. У даному дослідженні методика використовувалась у модифікованому вигляді. Окрім завдання позначити на шкалах себе, випробуваним було запропоновано позначити, як, на їхню думку, їх оцінюють батьки та однокласники. Отож ми могли побачити не тільки те, як ставиться до себе сам учень, а і як він відчуває ставлення до нього важливих людей і наскільки його уявлення про себе збігається або розходиться із ставленням до нього батьків та однокласників.

Доцільно розглянути результати порівняльного аналізу особистісних характеристик дітей досліджуваної групи – аутсайдерів – і дітей з групи порівняння.

Отримані за допомогою методики “Встановлення інтегральних форм комунікативної агресивності” результати свідчать про те, що найбільші відмінності між експериментальною групою і групою порівняння спостерігаються за такими шкалами:

- невміння перемикаєти агресію;
- анонімна агресія;
- аутоагресія;
- зараження від натовпу;
- задоволення від агресії.

Виявилось, що в представників експериментальної групи показники за всіма шкалами, окрім шкали “аутоагресія”, вищі. Це може свідчити про те, що учні із середнім і високим соціальним статусом здатні стримувати агресію, спрямовану назовні, і вона перетворюється на аутоагресію. А аутсайдери тому і стають аутсайдерами, бо не вміють стримувати та перемикаєти агресію, легко “заражаються” від натовпу. Через це суспільство їх і не сприймає. Завищені показники “анонімної агресії” говорять про те, що в аутсайдерів є потреба у вираженні агресії, але, побоюючись покарання, вони діють анонімно. Прикметно, що вираження агресії відбувається не задля привернення уваги, а заради самого процесу. Це підтверджують і високі показники

“задоволення від агресії” – аутсайдери виражають агресію заради агресії, а не заради похідних від цього процесу наслідків.

Показовим виглядає порівняння результатів, отриманих за допомогою методики “Дослідження комунікативно-характерологічних тенденцій” Т. Лірі:

- середній показник коефіцієнта домінування для експериментальної групи становить 4,43, для групи порівняння – 2,27. Отож можемо зробити припущення, що серед аутсайдерів багато нереалізованих і невдалих лідерів. Вони бачать на прикладі лідерів-однокласників, як тим вдається вести за собою, впливати на думки і настрої класу; й аутсайдерам хочеться робити щось подібне, але вони по-іншому уявляють собі колектив, тому часто зазнають невдач, коли намагаються переробити малу соціальну групу під себе. Потреба в домінуванні може свідчити також про завищений рівень домагань. Щоб заявити про себе, необхідно довести свою владу, яку можна здобути, лише займаючи лідерську позицію. От вони й намагаються за допомогою домінування посісти таку позицію;

- середній показник коефіцієнта дружелюбності для експериментальної групи становить 2,3, а для групи порівняння – 1,13. Тут можна висловити два припущення щодо першопричин: або позиція аутсайдера впливає на коефіцієнт дружелюбності, або коефіцієнт дружелюбності стає підставою для формування позиції аутсайдера. У першому випадку, на нашу думку, відторгнуті учні рано чи пізно відчують потребу в друзях, але через свій низький соціальний статус, який сформувався раніше, ця потреба не може реалізуватися, і коефіцієнт дружелюбності знижується. А в другому випадку дитина з уже сформованим низьким коефіцієнтом дружелюбності автоматично в уявленні інших дітей підпадає під категорію відторгнутих: “Чому я повинен з ним дружити, якщо він першим не схотів бути мені другом?”.

За результатами емпіричного дослідження ми провели також кореляційний аналіз, зіставивши коефіцієнти домінування й дружелюбності Лірі та форми агресивності за Бойком. Показники за шкалою “невміння відбивати агресію” позитивно корелюють з такими шкалами: “спонтанність”, “анонімна агресія”, “провокація та віддзеркалення агресії”, “аутоагресія”, “ритуалізація агресії” та “задоволення від агресії”. Це може свідчити про нездатність аутсайдерів керувати своєю агресією. Найбільша позитивна кореляція спостерігається між шкалами “невміння перемикати агресію” і “ритуалізація агресії”. Ритуалізація агресії пов’язана зі ставленням суспільства до тих чи тих дій і наслідків, спричинених агресією. Зв’язок між невмінням перемикати агресію та її ритуалізацією можна пояснити саме ставленням оточення: відчужений підліток розуміє, що певні його дії викличуть

небажану для нього реакцію, але перевести агресію на інші об'єкти він не в змозі. Не дивно, що саме такі діти найчастіше і піддаються покаранню. Адже на відміну від своїх однолітків, які можуть перевести свою агресію у безпечне річище, вони діють усупереч загальноприйнятим нормам.

Існує позитивна кореляція між певними шкалами агресивності (“невміння перемикає агресію” і “ритуалізація агресії”, “аутоагресія” і “задоволення від агресії”, “віддзеркалювана агресія” і “спонтанність агресії”). Невміння перемикає агресію і її ритуалізація пояснюють, чому діти-аутсайдери частіше за інших не сприймаються суспільством. Аутоагресія і задоволення від агресії можуть бути пов'язані з тим, що, звертаючи агресивну поведінку на самого себе, аутсайдер одразу відчуває її наслідки і в той же час отримує від цього задоволення. Можливо, це свідчить про сформовані мазохістські нахили в особистості дитини-аутсайдера. Будь-яка агресивна поведінка з боку оточення, спрямована на аутсайдера, може бути миттєво віддзеркалена та викликати спонтанну агресивну реакцію, що пояснює кореляцію між цими двома шкалами.

Негативна кореляція спостерігається між коефіцієнтом дружелюбності і шкалами “провокація агресії”, “ритуалізація агресії”, “плата за агресію” та “задоволення від агресії”. Найбільш значущу негативну кореляцію виявлено з останньою шкалою. Отже, що нижчий коефіцієнт дружелюбності, то вищі показники шкали “задоволення від агресії”. Тобто менш товариська і дружня дитина частіше за інших створюватиме ситуації, де можна виразити свою агресію, спровокувати її в інших та отримати задоволення від цього. У той же час що менше друзів у такої дитини, то сильніше в неї відчуття, що за свою агресію доведеться розплачуватися самому, ні з ким буде розділити відповідальність за свої дії. Дружелюбність впливає на те, чи буде дитина провокувати інших на агресивні дії, чи буде вона отримувати від цих дій задоволення і чи буде вона відчувати невідворотність розплати за свої агресивні дії, адже відповідальність за скоєне несе одна вона.

Відомо, що в методиці Дембо-Рубінштейн люди з адекватною самооцінкою найчастіше визначають своє місце за всіма шкалами точкою “трохи вище середини”. Що ж показали результати, отримані за допомогою цієї методики? В експериментальній групі 60% учнів визначили своє місце на шкалах “трохи вище середини” (у групі порівняння таких було 91,5%), 21% оцінили свій стан як “нижче середини” (у групі порівняння – лише 8,5%). Це може свідчити про те, що діти з низьким соціальним статусом часто мають низьку самооцінку. А ще у дітей з експериментальної групи виявлено незбіг бачення учнем себе і того, як, на його думку, його сприймають батьки та однокласни-

ки. Тобто серед аутсайдерів поширене упередження, що їх сприймають інакшими, ніж вони є насправді. Це проявлялося у двох варіантах: один з них – аутсайдери вважали себе кращими, ніж їх сприймає оточення (підліткові здається, що його ніхто не розуміє, ніхто не бачить, який він насправді цікавий, розумний, уважний, добрий і т. ін.). Частіше траплявся варіант, коли відчуженим підліткам здавалося, що інші люди вважають їх кращими, ніж вони є насправді. Таке упередження може виникати або як наслідок низької самооцінки, або як спроба видавати бажане за дійсне: “от я насправді такий поганий, але своїм батькам я дуже подобаюся, а вчителі взагалі вважають мене набагато розумнішим, ніж я є”.

Висновок. Відчуження особистості – соціально-психологічний феномен, що полягає у відторгненні особистості соціальною групою, усуненні її із системи групових стосунків і супроводжується почуттями самотності та ізоляції. Відчуження проявляється в діяльності й спілкуванні, у внутрішніх переживаннях і зумовлюється сукупністю соціальних, соціально-психологічних та індивідуально-психологічних факторів. Наслідком відчуження у дитячому та підлітковому віці стає порушення соціальних і психологічних зв'язків дитини, дисгармонія у стосунках із значимими для неї людьми (батьками, викладачами, однолітками, самим собою).

Завдяки емпіричному дослідженню вдалося з'ясувати особливості агресивності дітей з низьким соціальним статусом: невміння перемикаєти агресію та її ритуалізація, що тягне за собою каральні заходи з боку оточення; мазохістські нахили; зараження агресією від інших. Дитина-аутсайдер зазвичай недружелюбна, нездатна до теплих взаємин з однолітками. Крім того, учні з низьким соціальним статусом мають нижчу, аніж їхні однокласники, самооцінку.

Вивчення факторів формування позиції низькостатусного члена групи є актуальним питанням на сучасному етапі трансформації системи освіти і має перспективи у вигляді розроблення корекційних програм для підвищення самооцінки відчужених учнів та групових програм для роботи з класами, у яких передбачено залучення відчужених учнів до життя дитячого колективу і створення сприятливого для творчого розвитку кожного члена групи соціально-психологічного клімату (у класах з нерозвинутою структурою, дисгармонійними стосунками). Що більше інформації матимуть люди, які стикаються з даною проблематикою, а саме: учителі, батьки, шкільні психологи і ті, кому небайдужа доля дітей, – то легше буде запобігти загрозливим ситуаціям, котрі потім можуть викликати великі труднощі, то простіше буде виправити ці ситуації на початку. А ще краще бачити можливість їх виникнення і не допускати цього.

Література

1. *Силяева А. А.* Феномен отчуждения подростков : автореф. дис. на соискание научной степени канд. психол. наук / А. А. Силяева. – М., 2008. – 26 с.
2. *Кравцова М. М.* Дети-изгои. Психологическая работа с проблемой / М. М. Кравцова. – М. : Генезис, 2005. – 111 с.
3. *Бурлачук Л. Ф.* Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – СПб. : Питер, 2001. – 528 с.
4. *Фетинский Н. Г.* Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп : учеб. пособ. / Н. Г. Фетинский, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – 490 с
5. *Блейхер В. М.* Патопсихологическая диагностика / В. М. Блейхер, И. В. Крук. – К. : Здоровье, 1986. – 280 с.

© **Павлін Д. О.**

**СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ
ДИТЯЧОЇ МОНОМІФОЛОГІЧНОЇ ІСТОРІЇ**

Г. Ю. Парходько, м. Черкаси

Висвітлюються теоретичні аспекти вивчення ролі соціокультурного компонента у формуванні образу героя в сучасних дитячих мономіфологічних історіях. Пропонується аналіз ситуативних і базових чинників творення дитячої мономіфологічної історії.

Ключові слова: мономіф, текст, розуміння, інтерпретація.

Освещаются теоретические аспекты изучения роли социокультурного компонента в формировании образа героя в современных детских мономифологических историях. Предлагается анализ ситуативных и базовых факторов создания детской мономифологической истории.

Ключевые слова: мономиф, текст, понимание, интерпретация.

The article presents the theoretical aspects of socio-cultural component forming the hero's image in modern children's monomyth stories. Article presents analysis of situational and fundamental factors creating child monomyth stories.

Key words: monomyth, the text, understanding, interpretation.

Проблема. На сучасному етапі розвитку держави перед українським суспільством постає завдання розвитку та зміцнення етносоціальних уявлень, етнічної ідентичності особистості, переосмислення сформованої за роки незалежності первинної системи поглядів, ідей, уявлень про власну етнічність, про свій етнос і культуру. Адже на основі сукупності цих соціальних компонентів формується внутрішня